

ПЛАМЕНА ЙОВЧЕВСКА

ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА – ССА, ГР. СОФИЯ

ЗЕМЕПОЛЗВАНЕТО В СИСТЕМАТА НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

LAND USE IN THE SYSTEM OF THE LAND RELATIONSHIPS

PLAMENA YOVCHEVSKA

INSTITUTE OF AGRICULTURAL ECONOMICS – AGRICULTURAL ACADEMY, SOFIA

Abstract: The aim of the article is to mark some tendencies in the development of the land use and the land relationships in Bulgaria. In Bulgaria the transformation in the 90s in was affected by political reasons. “Natural restitution” was chosen for the agriculture. The fragmentation of the land ownership proceeded further. This process negatively affected the model of the land use and resulted in the bipolar agriculture. Many small farms are taking care of a small part of the agricultural land. On the contrary small number of big farms are cultivating extremely big areas. Structural changes with unbalanced character are occurring in agriculture after joining of the EU 27. The share of the crops and technical cultures is expanding at the expense of the growing of fruits, vegetables and livestock. They are supported us sensitive branches in the framework of the CAP 2014+. This problem is a consequence of the Bulgarian land use and reflects the undeveloped relationships typical for the Bulgarian agriculture.

Key words: transformation, land use, land relationships, CAP 2014+

*Свършеното е враг на доброто
Волтер*

Трансформацията на социално-икономическата система през деветдесетте години на ХХ-ти век протича по различен начин в страније с централизирано планово стопанство. Националните икономики и социалните отношения претърпяват съществени промени. Трансформационните процеси в тези държави се провеждат в дух на силно доминиращата и широко застъпена в този исторически отрязък от време икономическа теория за силен свободен пазар.

Стопанският живот от края на ХХ-ти протича в нова среда. Старата система от икономически отношения е непригодна в променящите се условия. Основните фактори за производство функционират в режим на трансформация. Свободният пазар повлиява същностни характеристики на тризвенната верига земя-труд-капитал. В селското стопанство, като първичен отрасъл, променената социално-икономическа система налага съществен отпечатък върху поземлените отношения. Икономическите отношения в земеделието са силно повлияни от общото състояние на социално-политическите отношения в държавата. Изграждането на нови икономически отношения е успоредено с преминаването към принципите на „laissez faire“. Утвърждаването на икономическа парадигма, основана на частната инициатива е сериозно предизвикателство пред българското селско стопанство. Уедрено и управлявано в края на 80-те години на миналия век почти като промишлено предприятие, след трансформацията нашето земеделие „осъмна“ пред нови хоризонти.

Научната литература отразява началото на политическите, икономически и социални трансформации от 90-те години на ХХ-ти век. Аналитични разработки от редица изследователи осветяват различни процеси, протичащи още в първите години на трансформацията в българското селско стопанство. Позоваваме се на мнения, които представят промените и проблемите, произтичащи от тях, в обобщен вид. Предмет на изследователски интерес във връзка с трансформацията са редица колективни изследователски проекти и множество аналитични разработки. От проектите цитираме представителното емпирично социологическо изследване (ЕСИ) „Отношението към селото, земята и земеделския труд“¹. Разработката е „... реализация на един доста сложен и богат методологически експеримент“ (Кожухарова и Добрева 1997, с. 6). Изследвани са въпроси, свързани с интереси към поземлените имоти от страна на собственици, наследили земя. Имат ли нагласи да продават, какви форми на земеделско производство функционират, как се използва земята в периода на трансформация, какви са формите за икономическа реализация на поземлената собственост са част от изследователските мотиви за проведеното ЕСИ. Други автори анализират трансформационните промени от гледна точка на значимостта на селското стопанство за националната икономика. Според някои от тях, в началото на ХХI-ти век „почти приключи поземлената реформа, като част от цялостната аграрна реформа, чрез която на базата на конституционно регламентираната частна собственост върху земята и свободната пазарна инициатива българското земеделие трябва да придобие характеристиките на това в силно развитите страни...“ (Петков, Л. 2001). Така формулираната „среща“ на частната собственост със свободния пазар по принцип би довела до разгръщане потенциала на селското стопанство. Теоретичната конструкция е в основата на идеализираната представа за съчетаване на частната инициатива и силата на свободния пазар. Това е водещ мотив при политическото решение за връщане на земята в реални граници. Вероятно мисълта на Волтер²: „Съвършеното е враг на доброто“ е подходяща за онагледяване на стремежът към вземане на най-доброто решение при трансформиране на селското стопанство у нас. При наличие на икономически обоснован анализ, политиките едва ли биха предприели „натурална реституция“ за възстановяване на собствеността. Още повече, че в средата на ХХ-ти век, когато се привнасяше съветски опит при кооперирането на българското селско стопанство, земята не е обобществена. Поземлената собственост не е отнета. Този исторически факт внася елемент на противоречивост при новото законодателство с което се регулират отношенията в новата социално-икономическа система след трансформацията от 90-те години на ХХ-ти век.

Процесът на възстановяване на собствеността върху земята „в реални граници“ доведе до нейното икономически необосновано раздробяване. Начинът на провеждане на поземлената реформа „оземли“ многобройни наследници на бивши собственици. Част от новите притежатели на поземлени имоти са обременени от новата си придобивка. Живеят в друго населено място и имат професии, далечни от селскостопанската дейност. „Това обстоятелство отслабва икономическата връзка между субекта и обекта на собствеността“ (Иванова В. 2001 : 7). Негативите

¹ Изследването е проведено през 1996 г. от учени от Институт по социология към БАН под ръководството на проф. д-н Веска Кожухарова.

² Voltaire (1694-1778) е водеща фигура от ранния либерализъм. Френски философ, символ на епохата на Просвещението.

от сгрешената поземлена реформа се проявяват и в това, че „след 1990 г. ... броят на собствениците се увеличава в сравнение с 1946 г.“ (Петков Л. 2001 : 3). Международни експерти посочват, че след възстановяване на собствеността, в България има около 4 млн. притежатели на земеделска земя¹. Поземлените участъци са над 20 млн., със среден размер около 2 – 2.5 dka². Процесът на раздробяване на наследената земя продължава, поради непромененото законодателство и смяната на поколенията. Незрелостта на поземлените отношения и сериозните социално-икономически проблеми породени от трансформацията в последното десетилетие на ХХ-ти век възпрепятстват продължаването на установеното дотогава земеползване и пречат за зараждането на ново.

➤ Пропуснати възможности

Акционерна форма на преобразуване на ТКЗС

През 80-те години от страните в ЦИЕ единствено в България и Чехословакия селското стопанство продължаваше да се развива в класически социалистически организационни форми, каквито бяха АПК и ТКЗС. За представителите на чехословашкото държавно ръководство българското връщане на земята в реални граници в началото на 90-те беше непонятна, икономически немотивирана и бъдеща учудване реформа³. За разлика от РБ, ЧСФР създаде нормативни възможности за избор и преобразуване на ТКЗС-та в акционерни дружества и различни кооперативни форми. Избегна се беше „шоковата терапия“ в реформирането на селското стопанство. Запазен беше поминъка на голяма част от заетото в отрасъла население. Ограничи се натискът към големите градски центрове. Запази се утвърдената структура на чешкото и словашко селскостопанско производство. Земеползването не се промени. Съхранената икономическа среда създаде възможност за адаптиране на поземлените отношения към условията на свободния пазар в периода на трансформацията на социално-икономическата система на Чехословашкото общество.

У нас аграрната реформа протича радикално. Администрирането на промените се ръководи от политически мотиви. При новата социално-политическа система, икономическите аргументи не са в дневния ред на политиците. Не се отчитат „обективно съществуващите закономерности“ (Петков 2001: 3)

Комасирано връщане на земята

Съществена възможност за създаване на по-добра среда за земеползване у нас беше при връщането на земята да се осъществи и комасиране на поземлените участъци, притежание на всеки нов собственик. Обединяването в общ масив на наследяваната земя не би имало толкова пагубно влияние върху земеползването у нас. Комасираните площи са предпоставка за стоково производство и запазване на специализацията на производството. Макар и частично решение, запазването на масивите е възможност за съчетаване на технологичните и биологични изисквания на традиционното, локално производство от местни сортове културни растения и породи животни.

¹ Преглед на аграрната политика, България. OESD. 2000, с. 104.

² Стратегия за развитие на земеделието и продоволствената осигуреност в България. МЗГАР, ФАО. 1999. с. 66.

³ Наблюдения на автора от срещи с политици, учени и експерти от Чехословакия.

Социално-икономическата среда, породена от трансформацията от 90-те години на ХХ-ти век, породила голям брой дребни натурални, предимно придворни стопанства, полустокови и от друга страна малко на брой, но много едри арендаторски стопанства. Биполарността в стопанските структури и земеползването в годината на присъединяването на България към общото европейско икономическо пространство е представена в графичен вид на фиг. 1.

Фиг. 1.

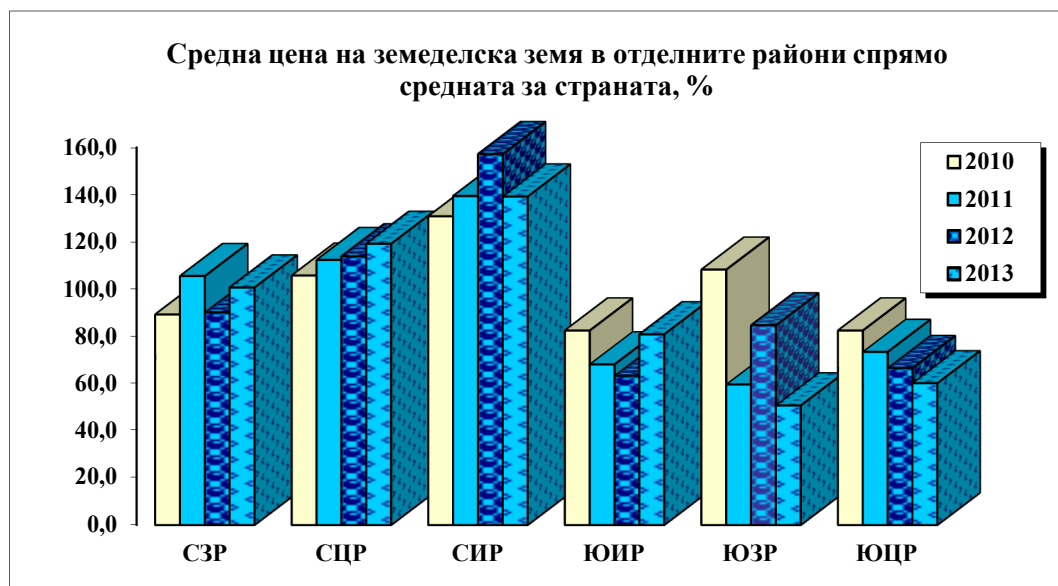
Източник: МЗХ, Система за счетоводна земеделска информация.

Резултат от сгрешения модел на поземлена реформа е икономически неефективното раздробяване на поземлените имоти. Над половината стопанства у нас са изключително малки. Притежават по-малко от 5 дека/0.5 ха земеделска земя (фиг.1). Трябва да се отбележи, че съществуването на малките стопанства у нас е процес с устойчиви във времето характеристики. Явление, което отново е следствие от социално-политическите характеристики на стопанския живот в България. Икономическата конюнктура след трансформацията е неблагоприятна. Поради отсъствие на възможност за заетост в индустриалното производство, голяма част от населението намира поминък в селското стопанство. Третичният сектор не способства развитието на средни по размер стопанства. Туризмът у нас има сезонен характер и не е сериозен катализатор за разширяване на земеделското производство. Преработвателната промишленост губи добрите си позиции. Свито вътрешно потребление, липса на външни пазари и несигурни доставки на суровина пречат развитието на хранителната индустрия.

Присъединяването на българското селско стопанство към общия европейски пазар се осъществи без необходимата подготовка. ЕС-25 взе политическо решение за разширяване с България и Румъния. През 2007 г. администрацията в Брюксел означава двете нови държави-членки от като ЕС-2. България посрещна европейското

членство с неустановени поземлени отношения, силно повлияни от общото социално-политическо състояние в страната. Земеползването се оформя под влияние на стихийни сигнали на пазара. Поради разрушена инфраструктура, ликвидирана хидромелиоративна система, проблеми при технологичното обезпечаване на отглежданите културни видове растения, все повече земеделски стопани се ориентират към отглеждане на култури със слята повърхност. Есктензивното производство е предпочитано. Високо механизираното, почти индустриализирано производство, гарантираното търсене и сигурна реализация на вътрешния и на международния пазар, са стимул за отглеждане на култури със слята повърхност. Групата на зърнено-житните увеличава относителния си дял в обработваемата земя и в използваната земеделска площ (ИЗП). Най-добри агрометеорологични и почвено-климатични условия за тези култури има в Северна България. Североизточна България се слави с уникална природна среда за пшеница. Не случайно, Добруджа от векове е наричана „житницата на България“.

Фиг. 2

Източник: по информация от НСИ

При наличие на сравнително големи масиви земеделска земя, и вече споменатите природни и икономически условия, земеползването в този район е успоредено с факторите на стопанската среда. Производството на зърнено-житни култури са предмет на дейност в преобладаващата част от земеделските производители. В Северна България и по-специално в Североизточния район (СИР) са концентрирани най-големите земеделски стопанства в страната. Социално-икономическата конюнктура повлиява силно поземлените отношения, които, икономически по своята същност, са функция от състоянието на социално-политическата система у нас. При доминиращите условията на свободен пазар и оттегляне на държавата от всякакви регулаторни функции, земеделските стопанства добиват силно изразена биполарност, която вече коментирахме (фиг. 1).

Преобладаваща част много малки стопанства, но със съществени социални функции, и стопанства, които са изключително малобройни, но стопанисват преобладаващата част от земеделската земя у нас. Това е резултат от незрели поземлени отношения у нас.

Направеният преглед на някои елементи от поземлените отношения и земеползването, логично откроява пазара на земеделска земя в Северна България като най-активен и динамично развиващ се. Графично представената информация (фиг. 2) разкрива интересни тенденции. Първата е регистрираната разлика в темповете на движение на цените на земеделската земя в Северна и в Южна България. И в трите района на Северна България – Северо-Западния, Северния Централен и Североизточния, цената на земята през 2013 г., последната година от наблюдавания четиригодишен период, превишава средната за страната от 2010, първата година от наблюдението. Тенденцията се дължи на активно и урегулирано земеползване. Според нас този резултат се дължи преди всичко на установения модел на земеползване. Правейки тази констатация, в никаква степен не игнорираме фактът, че ръстът и динамиката в ценовите равнища на земеделската земя, се стимулира и от системата на подпомагане на българското земеделие с европейски средства. Поради спецификата на прилагане, директните плащания имат най-добър ефект при подпомагане предимно на стопанства с едроплощно производство. Предприетият модел за подкрепа от европейските фондове е предпочетен от органите, администриращи общата селскостопанска политика у нас, поради по-лесно управление на процеса на разпределяне на средствата (на единица площ). Голяма част от финансовата помощ се влага в обновяване на машино-тракторния парк. Мярката за инвестиции в земеделски стопанства от Програмата за развитие на селските райони също е предпочитана от земеделските стопани. Инвестициите в техника и технологии са лесно приложими към технологиите за отглеждане на култури със слята повърхност, поради което в редица зърнени стопанства част от производствените операции се управляват дистанционно. Компютризацията при производството на селскостопанска техника от водещи в бранша фирми е достигнала такова равнище, че редица процеси на полето са напълно автоматизирани. Поради това, производството на зърнени култури в голяма част от едрите стопанства има елементи на индустриализирани технологични решения. Произвежданата продукция е с ниска себестойност, рентабилна и конкурентноспособна, със сигурни канали за реализация. Съчетанието на природни дадености, европейско подпомагане и пазар за продукцията, както е примерът със зърнено-житното производство, е предпоставка за поява и усвояване и на синергийни ефекти. При производствения процес се реализира печалба, която е притегателна сила и цел на стопанските субекти. С това се обяснява фактът, че въпреки известни колебания през годините, в края на периода, през 2013 г. земята, основен и незаменим производствен фактор в селското стопанство, в СЗР, СЦР и в СИР е с по-висока цена, спрямо средните стойности за страната, в сравнение с базисната 2010 г. Следователно, земеделската земя в Северна България е ценен актив, което ѝ придава характеристики на ликвидна стока. Принос за това има относително равновесното състояние на поземлените отношения и начинът на земеползване в трите северни региона на страната.

Графичното изображение на фиг. 2 за Южна България разкрива други тенденции. В първата година от наблюдавания четиригодишен период, средната

цена на земята и в трите региона е най-висока спрямо средната цена за страната. Тази тенденция подсказва наличие на проблеми в земеползването. Европейските субсидии не са достатъчен фактор, за да се преодолеят проблеми, произтичащи от незрелостта на поземлените отношения у нас. В Южна България се отглеждат придимно интензивни култури – плодове и зеленчуци. Вложенията на единица площ са съществени. При овощните видове е необходим сериозен финансов ресурс, който се възстановява при плододаването, няколко години след направената инвестиция. Избраната схема за подпомагане оказва символична подкрепа за земеделските стопани, чието производство е свързано с отглеждане на плодове и зеленчуци. Проблеми при реализиране на продукцията, следствие от често нерегламентиран внос от страни извън европейската общност, както и ликвидирането на преработвателните предприятия, са сериозна пречка пред развитието на такъв тип земеползване, което би повишило цената на земеделската земя до равнищата в Северна България. Напротив, в Южна България, в сравнение със средните стойности за страната, се наблюдава понижение през целия период. Този анализ няма за цел да идеализира състоянието на земеползването в Северна България. Изведените тенденции и очертаните характеристики онагледяват добри стопански резултати, които са следствие от европейско подпомагане, добри природни предпоставки за отглеждане на зърнени в региона и наличие на установени пазарни канали за реализация на продукцията. Проблемите, породени от проведената натурална реституция в селското стопанство, се мултиплицират при производството на интензивни култури. Въпреки благоприятните природно-климатични условия за отглеждане на плодове и зеленчуци, липсата на държавна подкрепа за тези производства, редуцираният вътрешен пазар, проблеми при запазване на старите пазари имат негативен ефект върху тези производства. Това намира израз и при актуалното състояние на заетостта на територията на страната през 2015 г. (табл. 1)

Таблица 1. Заетост на територията на РБългария през 2015 год. по статистически райони

хектари

Основни категории	БЪЛГАРИЯ	СЕВЕРО-ЗАПАДЕН	СЕВЕРЕН ЦЕНТРАЛЕН	СЕВЕРО-ИЗТОЧЕН	ЮГО - ИЗТОЧЕН	ЮГО – ЗАПАДЕН	ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН
1	2	3	4	5	6	7	8
пшеница	1 151 225	244 691	208 398	281 889	239 006	60 018	117 223
ечемик	191 433	32 129	37 230	31 115	58 964	8 812	23 183
ръж и тритикале	24 190	1101	1100	2925	3 820	4 563	10 681
овес	13 329	2 100	392	2 652	1 709	3 726	2 750
царевица	524 121	186 620	127 617	148 677	18 728	16 103	26 376
други зърнени	31 479	1982	100	1666	7 707	2 679	17 345
Общо зърнени (вкл. за фураж):	1 935 777	468 623	374 837	468 924	329 934	95 901	197 558
слънчоглед	851 245	207 233	175 161	175 739	161 557	41 603	89 952
други маслодайни	225 847	66 862	50 147	47 776	43 686	2 241	15 135

Общо маслодайни:	1 077 092	274 095	225 308	223 515	205 243	43 844	105 087
Общо технически:	71 198	3 974	5 394	5 380	38 225	2 791	15 434
картофи	9 449	98	-	199	303	4 664	4 185
грах, фасул, бакла, леща и други варива	24 617	7319	7 024	2328	5008	796	2 142
пресни зеленчуци без зелен фасул и зелен грах	37 538	1 006	9 074	8 888	5 986	693	11 891
оранжерии	1 314	102	197	103	-	299	613
Общо зеленчуци и цветя:	72 918	8 525	16 295	11 518	11 297	6 452	18 831
окопни и други едногодишни фуражни култури	6 871	498	398	1 871	2 175	198	1731
ливади с бобови	94 288	12 339	18 140	20 800	11 447	6 612	24 950
ливади с житни	394	100	197	97	-	-	-
Общо ливади и едногодишни фуражни (без царевица):	101 553	12 937	18 735	22 768	13 622	6 810	26 681
Угари	235 150	49 397	21 822	21 858	42 845	44 312	54 916
ОБРАБОТВАЕМА ЗЕМЯ	3 493 688	817 551	662 391	753 963	641 166	200 110	418 507
Семейни градини	15 664	1 200	4 122	705	2 862	3 355	3 420
постоянно продуктивни ливади	352 687	101 392	23 815	12 883	38 939	110 767	64 891
високопланински пасища	123 077	8 603	1 080	0	8 583	70 502	34 309
затревени слабопродуктивни и площи	876 932	117 502	90 769	95 428	184 717	178 941	209 575
ливади-овощни градини	15 969	2 698	5 532	103	507	6 538	591
Общо постоянно затревени площи и ливади-овощни градини:	1 368 665	230 195	121 196	108 414	232 746	366 748	309 366
лозя	54 210	5 990	3 404	5 518	17 411	4 481	17 406
кайсии, зарзали и праскови	8 230	-	3 579	715	2 107	299	1 530
череша и	17 033	98	1001	989	5 858	5 100	3 987

вишни							
сливи	12 790	1 599	1 399	1 395	2 808	883	4 706
ябълки	4 708	400	395	296	404	1 176	2 037
круши и други овощни култури	22 313	1 211	3 583	4 918	6 430	996	5 175
други трайни насаждения (подкултури, ягодоплодни)	11 991	1 982	1 289	2 279	1 195	2 305	2 941
разсадници	2 202	-	100	393	1 106	396	207
Общо трайни насаждения:	133 477	11 280	14 750	16 503	37 319	15 636	37 989
ИЗПОЛЗВАНА ЗЕМЕДЕЛСКА ПЛОЩ:	5 011 494	1 060 226	802 459	879 585	914 093	585 849	769 282
Необработвана земя	191 258	52 946	20 859	31 675	19 691	29 817	36 270
ПЛОЩ СЪС СЕЛСКОСТО- ПАНСКО ПРЕДНАЗНА- ЧЕНИЕ:	5 202 752	1 113 172	823 318	911 260	933 784	615 666	805 552

Източник: МЗХ, отдел "Агростатистика", Наблюдение на заетостта и използването на територията на България през 2015 (БАНСИК`2015)

Детайлно представените данни от табл. 1 разкриват наличие на възможности за преодоляване на допуснати слабости при приложението на ПРСР 2007-2013 в нашата страна. Първият програмен и бюджетен период от европейското членство на българското селско стопанство приключи със структурни промени, които по своята дълбочина имат характер на структурни дисбаланси. През 2013 г. е регистрирана тенденция на рязък спад в икономическата значимост на сектор „Зеленчуци“ в нашата страна. Потъването на сектора бележи „исторически минимум“ с едва 3.29% от създадената обща продукция в отрасъла¹. Стагнацията при производството на плодове е съществена. Делът на сектор „Многогодишни и ягоди насаждения“ трайно се установява на ниво под 5%.

При приложението на втория програмен и бюджетен период на ОСП, все отчетливо се налага необходимостта част от регистрираните неблагоприятни за нашето селско стопанство процеси да бъдат ограничени. Приложението на ОСП 2014-2020 предоставя благоприятни възможности, с помощта на които част от диспропорциите биха могли да бъдат, макар и частично, балансирани. Това се налага поради традиционното присъствие и значение, което животновъдството, производството на плодове и на зеленчуци имат в стопанската история и в икономиката на страната. Развитието на секторите с обвързано с производството подпомагане при ОСП 2014+ има съществена роля при разрешаване на редица социално-икономически проблеми както в общеевропейски, така и в национален план. Сред тях са осигуряване на здравословна храна с доказан произход,

¹ Анализ на секторите с обвързано с производството подпомагане. (2015) С. МЗХ. ISBN 978-619-90180-3-3. с. 19-21.

разширяване номенклатурата на производство на стоки с възможност за създаване на добавена стойност и на продукти с висок експортен потенциал. Подкрепата за тези, интензивни по своя характер производства, осигурява работни места и снижава неблагоприятния ефект от миграционните процеси. Подпомагането за уязвимите/чувствителни сектори трябва да се осъществява по линия на всички допустими схеми и мерки, с идеята, че направената инвестиция представлява реновиран „start up“ и е с висока степен на възвъщаемост в социално-икономически план.

В обобщение, считаме, че целевото подпомагане по всички възможни и допустими мерки при приложението на ОСП 2014+, с помощта на активна държавна подкрепа, ще способства за развиване на адекватно към природните условия производство и ще ограничи до голяма степен част от регистрираните дисбаланси. Земеползването у нас би се доближило до оптимални за страната размери и би било катализатор за ускоряване на процеса за развитие и оптимизиране на поземлените отношения в българското селско стопанство.

ЛИТЕРАТУРА

Добрева Ст. (1997) Земята – богатство на българите? Селото, земята и земеделският труд - тревоги и надежди в края на XX-ти век. София. *Bulgaria Rusticana* ISBN 954-8465-27-2. 159 с.

Иванова В. (2001) Аграрните перспективи на макроравнище. София. ИИОСС. Конференция на аграрикономистите. ръкопис. с. 8.

Илиев Ив. (2004) Икономиката на България през периода 1949-2001 г. София. ПК „Д. Благоев“. 425 с.

Петков Л. (2001) По същността и съдържанието на някои понятия и категории на икономическата среда за земеделска дейност и на земеделските стопанства при пазарни условия. София. ИИОСС. Конференция на аграрикономистите. ръкопис. с. 13.

Анализ на секторите с обвързано с производството подпомагане. (2015) С. МЗХ. ISBN 978-619-90180-3-3. с. 120.

Преглед на аграрната политика, България (2000). OESD.

Стратегия за развитие на земеделието и продоволствената осигуреност в България (1999). МЗГАР, ФАО.

www.nsi.bg

www.mzh.government.bg